

Внесок Є. Рихліка у розвиток музейної справи в Україні.

Євген Антонович Рихлік (1888-1937) – видатний вчений, педагог і громадський діяч, що був представником тієї частини вітчизняної інтелігенції, яка зберігала кращі традиції українського суспільства початку ХХ століття. Сьогодні постать талановитого вченого привертає увагу широкого кола науковців¹. Лише через шість десятиліть повертається до наукового обігу його творча спадщина. У 1920-ті рр. він належав до нечисленної в СРСР когорти славістів і користувався значним авторитетом серед колег на батьківщині та за її межами, а його праці були високо оцінені в Україні, Росії та Чехословаччині.

Як досвідчений педагог Є. Рихлік сімнадцять років наполегливо працював на освітянській ниві, зробивши великий внесок у розвиток народної освіти Житомирщини, Ніжинщини, Києва та Самари. Він брав активну участь у розбудові зреформованого Київського університету святого Володимира, викладаючи у створених на його базі Київському державному російському та Першому Київському державному українському університетах, піклувався про успішну роботу Науково-дослідної кафедри історії культури та мови і Вечірнього робітничого університету при Ніжинському інституті народної освіти (далі – НІНО)². Є. Рихлік доклав багато зусиль, щоб зберегти і повернути українським чехам мову батьків, викладаючи чеську в рідній школі у с. Вільшанка на Житомирщині, у трудовій школі № 4, що була розташована на Шулявці у Києві, даючи приватні уроки дітям і дорослим³. Він турбувався про створення нових чеських підручників і розробку навчальних програм для нацменівських вчителів⁴. Серед його аспірантів були відомі у майбутньому вчені П.В. Одарченко та І.Я. Павловський⁵.

Багато корисного зробив Є. Рихлік для Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), плідно співпрацюючи з Фольклорно-етнографічною комісією, Відділом заходо- і американознавства, Музичною секцією Відділу мистецтв, Науково-дослідною кафедрою мовознавства, Науковим інститутом книгознавства, Історичним товариством Нестора-Літописця⁶.

Як громадський діяч він був добре відомий у Києві, Житомирі та Ніжині і мав велике навантаження, беручи участь у діяльності адміністративних, громадсько-політичних і культосвітніх організацій. Залучаючи до праці студентів і аспірантів НІНО, він допомагав під час проведення компанії “коренізації” оволодіти українською мовою широким верствам населення, виступав на зборах у робітничих і солдатських клубах, читав науково-популярні лекції, доповіді під час святкувань ювілеїв видатних українських письменників, поетів, радянських державних діячів⁷.

Серед колег Є. Рихлік вважався досвідченим і компетентним науковцем. Ще досить молодий вчений (його творча діяльність обірвалася у сорок два роки) вільно володів російською, українською, чеською, польською, сербською, хорватською, болгарською, словацькою, англійською, французькою, німецькою мовами, займався вивченням циганської та єврейської⁸. Це дозволяло йому не втрачати орієнтації у світовому науковому просторі. Він зібрав різноманітну за тематикою і велику за обсягом бібліотеку. За його підрахунками, кількість примірників сягала декількох тисяч. Серед них було багато книжок іноземними мовами всесвітньо відомих авторів⁹. Але головним внеском у вітчизняну науку була його етнологічна діяльність, що починалась із “польового краєзнавства”, метою якого сам вчений вважав пошук і збереження національно-культурних скарбів України. Незабаром, із накопиченням життєвого та наукового досвіду, Є. Рихлік вийшов на якісно новий рівень, започаткувавши українське нацменознавство як наукову складову етнології¹⁰.

Але не всі аспекти багатогранної діяльності талановитого вченого висвітлені у сучасній історіографії. І це, безперечно, стосується його внеску у розбудову музейної справи в Україні, яка у 1920-ті рр. мала швидкі темпи розвитку і своєю мережею обіймала майже всю країну¹¹. Насамперед, це було пов’язано з новою політикою радянського уряду у національному питанні. У 1923 р. відбувся XII з’їзд партії, який проголосив новий курс, на “коренізацію”. Ця компанія передбачала проведення у республіці політики, спрямованої на підготовку, виховання і висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів при формуванні політичних державних апаратів, організацію мережі шкіл всіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей¹².

Органи державної влади в офіційному порядку заохочували освітні та наукові заклади у вивченні рідного краю. Спочатку бурхливе розгортання краєзнавчого руху, до лав якого пристала велика армія ентузіастів від сільського школяра до авторитетного вченого, носила суто українознавчий характер. Але після поглиблення нової національної політики і накопичення великого комплексу цікавих матеріалів, молода етнологічна наука почала розумітись у рівноправному дослідженні всіх етнічних одиниць, що склали надзвичайно строкате населення територіально-етнічного комплексу України. Є. Рихлік зазначав, що на кінець 1920-х рр. етнографія почала все більше відходити від принципу дослідження одного, панівного, народу і почала звертатись до вивчення всіх народностей, що мешкали у республіці поряд з українцями. Цьому сприяло втілення у життя резолюції XII з’їзду партії: “видати спеціальні закони, що забезпечували б вживання рідної мови в усіх державних органах і по всіх установах, що обслуговують місцеве чужонаціональне населення та національні

меншості, – закони, що переслідували б і карали б з усією революційною суворістю всіх порушників національних прав, особливо ж прав національних меншостей”¹³.

Дослідження національних меншостей, пошук і вивчення місць їх компактного поселення, побуту, фольклору, вірувань, діалектів, багатовікових традицій та ціннісних орієнтацій стали справою життя Є. Рихліка.

Постановою від 29 березня 1929 р. Історико-філологічний відділ ВУАН ухвалив рішення про заснування Кабінету по вивченню національних меншостей при Етнографічній комісії. Його керівником було одногосно обрано Є. Рихліка як людину, що мала яскравий талант, великий авторитет, ґрунтовні знання, достатній життєвий, науковий та організаційний досвід, тісні зв'язки з місцевими нацменівськими кадрами, вітчизняними та іноземними вченими, надзвичайну обізнаність у літературі, що так чи інакше висвітлювала питання, пов'язані з національними меншостями України та інших країн світу¹⁴.

Після утворення спеціальної наукової установи Є. Рихлік мав всі необхідні умови для концентрації та аналізу матеріалів з комплексного вивчення проблем нацменознавства. Першим і найголовнішим завданням керівника Кабінету нацмен було вирішення кадрового питання. Є. Рихлік згуртував навколо себе досвідчених знавців національних меншостей України, серед яких були і музейні працівники: завідувач Етнографічним відділом Волинського державного науково-дослідного музею В. Кравченко, його аспірант і помічник Н. Дмитрук, директор Коростенського музею К. Черв'як.

Є. Рихлік високо цінував допомогу музеїв у розбудові нацменознавства. Окреслюючи основні завдання Кабінету нацмен у статті “Сучасний стан і завдання нацменознавства на Радянській Україні”¹⁵, він зазначав: “Збирати пам'ятки матеріальної культури, мистецтва й, взагалі, культури та історії національних меншостей є важлива галузь нацменознавства”¹⁶.

Є. Рихлік мав відомості про спроби деяких музеїв, що були розташовані у багатонаціональних районах України, створити національні підвідділи. Їх співробітники під час експедицій збирали унікальні матеріали з історії, економіки, побуту, культури німецьких, єврейських, польських і чеських колоній. Вчений зацікавився досвідом подібної роботи Всеукраїнського музею єврейської культури в Одесі, відділу єврейської культури при Полтавському краєвому музеї, відділу грецької культури й мистецтва при Маріупольському краєвому музеї, відділах культури і побуту місцевих німців при Волинському та Запорізькому музеях, польських відділах при Кам'янецькому, Вінницькому, Бердичівському, Коростенському та інших музеях України¹⁷. Їх ініціатива була надзвичайно важливою через швидкі темпи радянізації, яка прискорювала

асиміляційні процеси і призводила до знищення специфічних рис культури, побуту та світогляду мешканців національних поселень.

Необхідність негайного встановлення тісних наукових зв'язків Кабінету нацмен з мережею краєвих музеїв розуміло і керівництво Етнографічної комісії. У липні 1929 р. Є. Рихлік був відряджений на Київщину, Волинь і Поділля. Він встиг налагодити контакт з Коростенським, Волинським і Шепетівським бюро нацмен, зустрівся із співробітниками Волинського та Коростенського музеїв, відвідав ті чеські колонії, у яких раніше не був¹⁸. До його маршруту увійшли: Крошня, Ополек, Соколов, Високе, Селенщина, Зубівщина, Малинівка, Гута-Мар'ятинська, Дідова Гора, Вільшанка¹⁹. Він ознайомився з умовами життя волинських чехів, їх настроями, матеріальним становищем, освітнім і культурним рівнем, темпами радянізації. Під час експедиції було зібрано чимало цікавих експонатів.

Щоб залучити до роботи Кабінету нацмен якнайбільше дослідників, Є. Рихлік важливим завданням вважав розробку і поширення методичних інструкцій із збирання та опрацювання матеріалів для оптимального вивчення нацменшостей. Ці дії були продиктовані основним принципом роботи Кабінету: “повсякчасно мати на оці досвід практичних робітників серед нацменів, щоб не відриватися від найактуальніших проблем сучасного життя не загубити основну провідну мету і рацію свого існування”²⁰.

Основою методики збиральницької діяльності своїх кореспондентів вчений обрав дуже поширену у різних установах ВУАН і на той час досить результативну систему розповсюдження серед нацменівських кадрів на місцях численних програм та анкет Етнографічної комісії, її Кабінету радянського села, Комісії звичаєвого права, Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Культурно-історичної комісії, Етнографічного товариства, журналу “Краєзнавство” тощо²¹. Але члени Кабінету нацмен розробляли і власні подібні документи. Після перших програмно-організаційних статей і закликів²² Кабінет склав загальний план збиральницької діяльності серед нацмен і видрукував його українською, польською та болгарською мовами²³.

Надзвичайно результативним був метод стаціонарного монографічного дослідження місцевості, який передбачав безпосереднє тривале перебування вченого у досліджуваному районі. Перевага цього методу полягала у найбільш повному обстеженні і студіюванні певного господарчого ладу, явищ культури і побуту, системності збирання матеріалів для музейної колекції. Завдяки цьому методу були ретельно обстежені: у 1920-24 рр. с. Вільшанка на Житомирщині Є. Рихліком²⁴, у 1927 р. с. Дідковичі на Коростенщині родиною Дмитруків²⁵, у 1930 р.

с. Ботево на Мелітопольщині етнографічною експедицією К. Квітки²⁶ тощо.

Внаслідок розгортання творчого науково-дослідного руху краєзнавців, виникла велика кількість етнографічних, краєзнавчо-етнологічних гуртків та комісій, краєзнавчих музеїв при школах, технікумах, вузах. Завдяки цьому процесу відбувалась популяризація народознавства і, зокрема, нацменознавства, залучення до науково-дослідної роботи широкого кола ентузіастів. Прикладом популярності ідей нацменознавства може бути самовіддана діяльність збирача чеського фольклору, натхненного подвижника чеського відродження на Україні, обдарованого поета, автора сатиричних творів і військово-технічних винаходів Стефана Кржижанека з с. Крошня на Житомирщині. За допомогою заввідділом етнографії Волинського музею В. Кравченка власним коштом він влаштував у своїй хаті музей чеської матеріальної культури, що мав понад 300 експонатів. Є. Рихлік особисто піклувався про поповнення колекції Кржижанека, надсилаючи деякі речі та власні гроші, підтримував регулярне листування. Цей єдиний у своєму роді музей, серед відвідувачів якого були навіть представники грецької та французької делегацій, його засновник мав намір подарувати Волинському державному науково-дослідному музею, але був заарештований за звинуваченням у причетності до “чеської шпигунської організації”. Доля його колекції поки не з’ясована²⁷.

У перспективі роботи Кабінету нацмен було створення власного музею. В його основу була покладена збірка матеріалів до “Історії чеського друку на Україні” Є. Рихліка: книги, брошури, газети, журнали, календарі, кількість яких сягала 100 позицій. Вчений встиг започаткувати і архів українських чехів, який складався з низки цікавих документів (оригіналів і копій): різноманітних урядових паперів, актів купівлі землі, програм, афіш, оголошень, фотографій, рукописних співаників, малюнків тощо²⁸.

Є. Рихлік брав безпосередню участь у дослідженні представників інших національних меншостей. Як члену Української академії наук у січні 1926 р. йому було доручено збирати етнографічні матеріали по всій Ніжинській окрузі. Зібрані експонати передавались до музею краєзнавства Ніжинського ІНО. Крім того результати експедиції були використані у роботі Етнографічної комісії ВУАН²⁹. З 1926 по 1929 вчений продовжував займатися етнографічним вивченням Ніжинщини, обійнявши посаду заступника голови Бюро Ніжинського наукового товариства краєзнавства³⁰. Влітку 1930 р. Є. Рихлік разом із студентом НІНО М. Нестеровим та членами Кабінету радянського села і Кабінету музичної етнографії ВУАН брав участь в експедиції К. Квітки по обстеженню Ботівського району Мелітопольщини з метою вивчення болгарської людності³¹.

Усвідомлюючи важливість для молодого українського нацменознавства стимулювання музейної справи, Є. Рихлік бачив мету діяльності Кабінету

нацмен у координації роботи із збирання та опису експонатів, централізованому використанні їх у комплексних наукових дослідженнях, збільшенні кількості національних підвідділів краєзнавчих музеїв; налагодженні безперервного обміну інформацією через мережу місцевих кореспондентів та власний друкований орган із спеціальним бібліографічним розділом, всебічній підтримці нацменознавчої роботи наукових, освітніх, громадських установ та зацікавлених приватних осіб коштами, методичними інструкціями, літературою, посередництвом між ними та органами державної влади. За таких умов національні підвідділи краєзнавчих музеїв мали стати своєрідними науково-дослідними установами на зразок Волинського музею, який у 1925 р. за рішенням Харківської конференції з краєзнавства планувалося перетворити на науково-дослідний інститут³².

На жаль, наукова кар'єра надзвичайно талановитого і плідного вченого була припинена у момент її найвищого піднесення. Після його арешту у 1931 р. робота Кабінету по вивченню національних меншостей України була паралізована, а згодом, ця установа перестала існувати. Сьогодні вдячні нащадки повертають ім'я Є. Рихліка з небуття.

¹ Див.: Данилюк Ю. Дві батьківщини Євгена Рихліка // Репресоване краєзнавство (20-30-ті рр.). – К., 1991. – С. 286-287; Ємельянов В. З когорти нескорених // Література і Культура Полісся. – 1994. – Вип. 4. – С. 59-62; Самойленко Г. Ніжинська вища школа. – 1820-1995. – Ніжин, 1995. – С. 63; Шаповал Ю. Належить до небагатьох вчених славистів (Життя і смерть чеха Євгена Рихліка) // Пороги. – 1998. – № 1. – С. 6-8; № 2. – С. 6-8; Костриця М. В'язень № 37. Повернення з небуття // Житомирський вісник. – 1997. – 31 січня.

² Відділ Державного архіву Чернігівської області у місті Ніжині (Далі – НВ ДАЧО). – Ф.Р-6121. – Оп. 2. – Спр. 3301. – Арк. 42 зв., 43 зв., 93 зв.

³ Державний архів Чернігівської області (Далі – ДАЧО). — Ф.Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 3301. – Арк. 25зв.-28, 53-68.

⁴ Нацмен – скорочена назва представника національної меншості, загальноприйнята у 1920-30-ті рр.

⁵ Див.: Качуровський І. Життєвий і творчий шлях Петра Одарченка // Просвіта. – 1994. – № 1-2; Катенко І. Доля Івана Павловського // Просвіта. – 1994. – № 6-7.

⁶ НВ ДАЧО. – Ф.Р-6121. – Оп. 2. – Спр. 3301. – Арк. 41зв., 44зв.

⁷ Там само. – Арк. 81-81зв.

⁸ Там само. – Арк. 85.

⁹ ДАЧО. – Ф.Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. – Арк. 80-81.

¹⁰Є. Рихлік, змушений рахуватись з політичною кон'юктурою, розглядав нацменознавство як складову національного питання, але аналіз його етнологічної спадщини дає підстави робити інший висновок.

¹¹Див.: Скрипник Г. Етнографічні музеї України. Становище і розвиток. – К., 1984.

¹²Шаповал Ю. ГПУ-НКВД як інструмент антиукраїнізації в 20-30-ті роки // Український історик. – № 1-4. – С.95.

¹³История партии. Российская Коммунистическая Партия (б) в резолюциях ее съездов и конференций (1896-1924). – М., 1926. – С. 365.

¹⁴НВ ДАЧО. – Ф.Р – 6121. – Оп. 2. – Спр. 3301. – Арк. 76.

¹⁵Вступна стаття до першого випуску друкованого органу Кабінету нацмен “Збірника нацменознавства”. Зберігається у рукописі як додаток до карної справи Є. Рихліка.

¹⁶ ДАЧО. – Ф.Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. – Арк. 234.

¹⁷Українські музеї пам’яток культур національних меншостей України // Червоний шлях. – 1929. – № 1. – С. 255.

¹⁸НВ ДАЧО. – Ф.Р-6121. – Оп. 2. – Спр. 3301. – Арк. 45зв.

¹⁹ДАЧО. – Ф.Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. – Арк. 32.

²⁰Там само. – Арк. 220.

²¹Там само. – Арк. 237.

²²Рихлік Є. Наукова праця серед нацмен // Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН. – 1928. – № 10. – С. 1-8; Його ж. До організації Кабінету виучування нацменів при ВУАН // Вісті ВУАН. – 1929. – № 3-4. – С. 85-87; Ялі С. Краєзнавча робота нацменшостей // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 16-17; Шульгіна Л. В справі дослідження національних меншостей // Побут. – 1928. – № 1. – Ч. 1. – С. 7-8.

²³Програми і анкети Кабінету нацмен. – К., 1930. – № 1, 2, 3.

²⁴Гарбузова Л. Становлення та розвиток Етнографічного відділу Житомирського краєзнавчого музею // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 1997. – № 1. – С. 65.

²⁵Рихлік Є. Досліди над чеськими колоніями на Україні // Записки Етнографічного Товариства. – 1925. – Кн. 1. – С. 33-37; Його ж. Село Вільшанка на Житомирщині в світлі лексики // Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. – 1927. – Кн. VII. – С. 193-220.

²⁶ДАЧО. – Ф.Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. – Арк. 266-267.

²⁷Там само. – Арк. 271-272.

²⁸Рихлік Є. Науково-дослідна праця серед нацменів // Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН. – 1928. – № 10. – С. 2.

²⁹НВ ДАЧО. – Ф.Р-6121. – Оп. 2. – Спр. 3301. – Арк. 45зв.

³⁰Там само. – Арк. 81зв.

³¹ДАЧО. – Ф.Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. – Арк. 266-267.

³²Гарбузова Л. Становлення та розвиток Етнографічного відділу Житомирського краєзнавчого музею // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 1997. – № 1. – С. 63.

